

مجله جستارهای ادبی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی سابق)، علمی- پژوهشی، شماره ۱۶۴، بهار ۱۳۸۸

دکتر مهدی ملک ثابت (دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد)

بن مایه‌های پژوهش علمی در هفت پیکر نظامی گنجه ای

چکیده

بیشتر دستاوردهای علمی بشر، بر پایه تحقیق و پژوهش استوار است و تولید علم، مرهون کوشش و تلاش پژوهندگانی است که در عرصه های مختلف دانش بشری گام نهاده‌اند. این پیشرفت‌های چشمگیر در سایه دستیابی به روش منظم برای حل مشکلات خویش به دست آمده است. توجه به عنصر «روش» از ضروریات انکارناپذیر پژوهش است. در اروپا نخستین گامها در راه تحقیق روشمند از اوایل قرن هفدهم میلادی برداشته شد؛ در حالی که در مشرق زمین، فرهیخته‌ای چون نظامی گنجه ای به مراحل پژوهش روشمند نظر داشته و حتی در مقدمه اثر گرانهایش، هفت پیکر، با زبان شعر به موضوعاتی چون پیشینه تحقیق، طرح پژوهش، گردآوری منابع و مآخذ و نوآوری و نوگستری علمی تصریح کرده است. توجه سخنسرای گنجه به ظرفیتهای تحقیق و روش پژوهش در آن روزگار بسیار مهم و قابل اعتناست.

کلید واژه‌ها: پژوهش، روش تحقیق، نظامی گنجه ای، هفت پیکر.

مقدمه

بی‌گمان میل به دانستن با سرشت آدمی در هم آمیخته است. جستجو برای دست یافتن به راه‌حلی مناسب جهت مسائل و مشکلات زندگی، خاص انسان امروزی نیست. براساس آموزه های قرآنی، جسم بی‌جان هابیل مشکلی اساسی در پیش روی قایل نهاد. او با سؤالی مهم رو به رو شد که با کالبد بی‌جان برادر چه باید کرد؟ این پرسش، او را به پژوهش واداشت و در نتیجه با جستجو در طبیعت و دقت در پیرامون خویش، راه‌حل مشکل اساسی خود را از کلاغی آموخت و جسد بی‌جان برادر را چون دانه- ای در دل خاک نهان کرد (سوره مائده: آیه ۳۱).

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۷/۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۴/۲

پست الکترونیکی: mmaleksabet@yazduni.ac.ir

تلاش آدمیان برای دانستن، منحصر به حل مشکلات مادی زندگی خود نبوده و نیست، بلکه اسرار فراوان این جهان و ذهن پرسشگر بشر او را به کاوشهای عمیق علمی در خصوص مسائل فلسفی، کلامی، نجومی، انسانی و... وا داشته است، بنابراین میدان پژوهش بسی گسترده و شامل همه پرسشهای آدمی است که پایانی هم برای آن متصور نیست، به قول مولوی:

علم دریایی است بی حدّ و کنار

طالب علم است غواص بحار

گر هزاران سال باشد عمر او

او نگردد سیرخود از جستجو

(مثنوی، ۱۳۶۳: ۴۹۵/۵د)

بحث و بررسی

امروزه دامنه علم بسیار گسترده تر از گذشته شده و جستجوی علمی معنی خاص خود را یافته است. تولید علم مبتنی بر پژوهشهای روشمند و دقیقی شده که عمده‌تاً بعد از رنسانس (Renaissance) شکل گرفته است، اما این بدان معنا نیست که عالمان و حکیمان پیشین این مرز و بوم از تحقیق بویی نبرده، روش پژوهش را به کار نمی‌بسته‌اند.

این درست است که جوامع غربی در امر تحقیق، گوی سبقت را از ما ربوده‌اند، لیکن تفحص کامل در تاریخ علم نشان خواهد داد که ایرانیان هوشمند در دوران طلایی تمدن اسلامی دست کم با روش تحقیق به معنای امروزی آن آشنا بوده و در کارهای علمی از آن بهره می‌برده‌اند. چنانچه در حوزه‌های مختلف علوم بررسی لازم صورت گیرد، آشکار خواهد شد در میان دانشمندان ایرانی جستجوگرانی دقیق چون بو علی سینا، فارابی، ابوریحان بیرونی، زکریای رازی و... بوده‌اند که متناسب با اوضاع روزگار خویش، روشمند و پر توان در کشف مطالب و رموز علمی گامهای اساسی برداشته‌اند.

اهمیت این کار از آن جا روشن می‌شود که بدانیم اروپائیان هنوز هم گهگاه بر این عقیده پای می‌فشارند که پیشقراول کاروان فرهنگی و مدنی انسانها در همه زمانها و مکانها بوده‌اند و پیشرفت هر جامعه در گرو اروپایی شدن است (ولایتی، ۱۳۶۹: ۳). شگفت آورتر اینکه دانشمندان ایرانی چون ادوارد براون هم بی توجه به زمینه پژوهشهای علمی در ایران، با حالتی تحقیرآمیز، دانشمندان این سرزمین را به تأثیرپذیری پیوسته از محققان آلمانی ترغیب کرده، می‌گوید:

« از ویژگیهای تحقیق آلمانی اعتدال و هوشیاری، بی نقصی، دقت زیاد و بررسی کامل مواد مربوطه از میان تمامی منابع در دسترس است. ایرانیان که در گرایش به داشتن تصورات نسنجیده بد طولایی دارند و بی‌موقع از خود فرضیه می‌سازند بیش از هر چیز نیازمند این تأثیرپذیری پیوسته و مداوم هستند.» (براون، ۱۳۶۹: ۴۲۰).

بی‌توجهی به سنتهای علمی و فرهنگی گذشته چه بسا عده‌ای از ما را نیز به این باور معتقد سازد که حقیقتاً پژوهش به معنی واقعی و روشمند آن از غرب ناشی شده است و دانشمندان ایرانی انبانی از محفوظات علمی بوده‌اند که دانششان مبتنی بر گفتار منسجم و منطقی بی‌هیچ پشتوانه پژوهشی بوده است؛ بنابراین ضرورت توجه به متون فرهنگی و ادبی گذشته و کشف واقعیات علمی و تاریخی موجود در آن انکارناپذیر است. این کاری است که در کشورهای توسعه یافته نیز انجام می‌گیرد:

«محققان سایر ممالک به تحقیق در تاریخ علوم کشورشان می‌پردازند و حتی بسیاری از فعالیتهای علمی موجود را به علوم گذشته کشورشان ربط می‌دهند... کسانی که با توجه نکردن به تاریخ علم کشورشان به فرهنگ و علم غربی توجه می‌کنند معمولاً با فرهنگ خود بیگانه می‌شوند.» (نصر، ۱۳۴۷).

خوشبختانه امروز بیشتر نویسندگان تاریخ جهان دریافته‌اند که ایرانیان در پیشبرد فرهنگ و مدنیت جامعه بشری نقشی بس والا و با اهمیت داشته‌اند. آنان ستونهای استواری را می‌مانند که بخشی از بار فرهنگ و تمدن بشری را بر دوش می‌کشند. با توجه به این مطلب و اهمیت پژوهش در معنای امروزی آن، این سؤال در ذهن هر کسی نقش می‌گیرد که آیا از میان جمع این فرهیختگان و بزرگان فرهنگ و ادب فارسی هیچ کس به مراحل و روش پژوهش نظر داشته و از آن سخنی گفته است یا نه؟

در بررسی اجمالی از آثار حکیم نظامی گنجه ای بارقه های امید در ذهن نویسنده این متن درخشیدن گرفت و در جستجوی بیشتر مشخص گردید این حکیم فرزانه به مراحل و روش تحقیق در معنی خاص آن همچون نوشتن طرح، جمع‌آوری اطلاعات، جستجو در پیشینه تحقیق و در نهایت بیان مطلبی تازه و جدید، عنایت داشته که به طور خاص در مقدمه «هفت پیکر» هم با زبان شعر به آنها اشاره کرده است. توجه نظامی به این ظرافتها در آن روزگار بسیار مهم و قابل اعتناست بویژه آن که می‌دانیم «نخستین قدمها در راه تحقیق در اروپای جدید از اوایل قرن هفدهم میلادی برداشته شد و از این زمان بود که علوم به تدریج از قیود قرون وسطایی آزاد شدند» (مهاجری، ۱۳۸۳: ۲۹).

پیش از ورود به موضوع اصلی، ضروری است اجمالاً درباره معنی تحقیق و پژوهش در متون ادبی و آثار نظامی گنجه ای و همچنین درباره اصطلاح تحقیق نکاتی را یادآوری نماید:

«تحقیق» و «پژوهش» در لغت

تحقیق مصدر عربی به معنی جستجو کردن و همچنین به حقیقت مطلبی رسیدن و واقع چیزی را به دست آوردن است. حافظ در این معنی گفته است:

جهان و کار جهان جمله هیچ بر هیچ است
هزار بار من این نکته کرده‌ام تحقیق
(دیوان حافظ، ۱۳۷۷: ۲۵۳)

گاهی هم تحقیق به معنی حقیقت، راستی و درستی به کار رفته است؛ چنان که نظامی گوید:
خداوندا در توفیق بگشای
نظامی را ره تحقیق بنمای
(خسرو و شیرین، ص ۲)

کلمه «تحقیق» گاهی در برابر «تقلید» قرار گرفته است، در این معنی تحقیق بویژه در متون عرفانی عبارات است از مقامی از مقامات را در خود محقق کردن و تقلید، سخنی از مقامات گفتن است. «مولوی» در بیت زیر انعکاس حالت خوش و معنوی مردان الهی در مریدان را «تقلید» و محقق شدن این حالت در وجود آنان را «تحقیق» می‌داند:

عکس چندان باید از یاران خوش
که شوی از بحر بی عکس آب کش
عکس کاوُل زد تو آن تقلید دان
چون پیاپی شد شود تحقیق آن
(مثنوی، ۱۳۶۳: ۲۷۸/۲د)

بر همین اساس مولوی، محقق را کسی می‌داند که به مقامی از مقامات والای عرفانی دست یافته باشد و حقیقت از درونش بجوشد و در برابر، مقلد به کسی می‌گوید که تنها ظاهری از حقیقت را دارد و سخنانش تکرار و انعکاس مطالب دیگران است:

از محقق تا مقلد فرقه‌هاست
کاین چو داوود است و آن دیگر صداست
منبع گفتار این سوزی بُود
وان مقلد کهنه‌آموزی بُود
(مثنوی، ۱۳۶۳: ۳۷۴/۲د)

در زبان فارسی واژه «پژوهش» مترادف «تحقیق» به معنی تفحص و جستجو به کار می‌رود. فردوسی در این معنی گفته است:

وزین هرچه گویم پژوهش کنید و گر خام گویم نکوهش کنید
(شاهنامه، ۱۹۶۸م، ۱۹۵/۷)

نظامی گنجینه ای نیز در همین معنی آورده است:

پژوهش کنان چاره جستند باز نیامد به کف عمر گم گشته باز
(اقبال نامه، ص ۲۴۰)

در زبان فارسی واژه «پژوهنده» نیز در معنی «محقق» به کار رفته است، چنان که فردوسی گوید:

پژوهنده نامۀ باستان که از پهلوانان زند داستان
(شاهنامه، ۱۹۶۶م، ۲۸/۱)

به جز معنی یاد شده، واژه «پژوهش» در زبان فارسی به معانی سرپرستی، بازپرسی، مؤاخذه، جاسوسی و خبرچینی هم به کار رفته است که موضوع بحث ما نیست. با توجه به آنچه گفته شد دو واژه «تحقیق» و «پژوهش» در معنی «جستجو کردن» و «بررسی و تفحص نمودن» از لحاظ لغوی مناسب با اصطلاحی است که امروزه به کار می‌بریم. استفاده از این دو واژه در معنی جستجوی روشمند علمی کاملاً صحیح و سزاوار است.

«تحقیق» و «پژوهش» در اصطلاح

«تحقیق» همچون «فرهنگ» تعریف واحدی ندارد. دانشمندان و صاحب‌نظران علوم گوناگون، متناسب با جهان‌بینی و آموخته‌های علمی خود هر یک از پژوهش تعریفی جداگانه دارند. دلیل عمده این اختلاف نظرها مربوط به هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و تعریفی است که از علم و روش علمی به عمل می‌آید. «برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که روشهای علوم طبیعی تنها روشهای علمی به شمار می‌آیند و باید آنها را در مطالعات اجتماعی و انسانی به کار بست. افزون بر این برخی معتقدند میان ساختار دنیای طبیعی و دنیای اجتماعی و انسانی تفاوت عمده وجود دارد، لذا روشهای علوم طبیعی در مطالعات اجتماعی کارساز نیست و جایی ندارد.» (آزاد، ۱۳۷۸: ۴۱)

پیشرفتهای شگفت صنعتی در سده های اخیر که ناشی از تلاش پژوهندگان علوم تجربی و ریاضی بود، نیز باعث شده است توجه صاحب نظران به این نوع از علوم و روشهای علمی حاصل از آنها معطوف گردد و این خود دلیل دیگری است بر اینکه در تعریف تحقیق و پژوهش نظریه های گوناگونی وجود دارد. دکتر دلاور در این باره می گوید:

«عدم توافق در تعریف تحقیق بیش از همه ناشی از بهای بیش از حدی است که به نوعی از آن به نام تحقیق آزمایشی داده می شود به این معنی که با گذشت زمان و با پیشرفتهای چشم گیر علوم فیزیکی به وجود آمده، دانشمندان سایر روشهای علمی را مورد بی مهری قرار دادند.» (دلاور، ۱۳۸۳: ۴۴)

صرف نظر از تعریفهایی که در آنها صرفاً به جنبه تجربی و آزمایشی بودن تحقیق توجه شده است، در دیگر تعریفها هم تفاوتی وجود دارد، با این همه عناصر مشترکی را هم در این تعریفهای گوناگون می توان پیدا کرد.

«دیویی» (Dewey) (۱۹۳۸م) تحقیق را فرایند جستجوی هدایت شده برای مشخص کردن یک موقعیت نامعین می داند (۱۳۶۹: ۱۵۰). در این تعریف بر جستجوی منظم و کشف یک واقعیت تأکید شده است.

اسمیت (Smith) (۱۹۸۱م) تحقیق را بررسی منظم و روشمند برای رسیدن به حقیقت می داند که هدایت شده باشد و نتیجه آن منتشر گردد. (علاقه بند راد، ۱۳۸۲: ۸۶) در این تعریف علاوه بر روشمند بودن تحقیق به انتشار آن و تبیین متدولوژی (Methodology) تحقیق توجه شده است.

دکتر طیبی تحقیق را «کوششی در جهت کشف حقایق علمی و اشاعه آن در میان مردم برای بهره مندی» می داند (۱۳۷۳: ۳۱). عناصر مهم این تعریف جستجوگری، نوآوری و انتشار نتایج تحقیق است.

دکتر علی فاخر در تعریف پژوهش گوید: «یک امر نظام یافته است و محقق باید روندی برنامه ریزی شده را در تحقیق خود به کار گیرد، هر قدمی در تحقیق از ابتدا تا انتها باید به کمک دانش موجود، از پیش تعیین شود.» (۱۳۸۰: ۳) چنان که پیداست این تعریف بر عناصری چون روشمند بودن و توجه به دانش موجود تکیه دارد.

دکتر دلاور در تعریف خود از تحقیق به جز توجه به عناصری چون جستجوگری، روشمند بودن و کشف علمی، به عنصر مهم تولید علم و دانش افزایی هم نظر دارد. وی در تعریف پژوهش گوید: «تحقیق،

مجموعه فعالیت‌های منظمی است که هدف آن کشف حقیقت یا رسیدن از علم اندک به علم بیشتر است، خواه به روش آزمایشی صرف و خواه با روشهای دیگر.» (۱۳۸۳: ۴۷). در این تعریف از دو نوع پژوهش یاد شده است: پژوهشی برای کشف و ابداع و پژوهشی برای گسترش و تفصیل مطالب علمی.

دکتر آریان‌پور هم پژوهش را دو نوع می‌داند:

۱. پژوهش ابتکاری یا نوجویی، یعنی یافتن یا کشف آنچه بر دیگران مجهول است.
 ۲. پژوهش تأییدی یا نوگستری، یعنی گستردن یا تفصیل آنچه بر دیگران به اجمال معلوم است.
- هنگامی که به یکی از این دو گونه پژوهش دست می‌زنیم، از آنچه دیگران دریافته‌اند یاری می‌گیریم تا به آنچه دریافته‌اند برسیم یا دریافته‌های سر بسته دیگران را گشاده گردانیم؛ بنابراین پژوهش در هر حال متضمن نوعی نوآوری است و از تکرار و تقلید و کهنه‌آموزی به دور.» (۱۳۶۲: ۱۰)
- با توجه به مجموع مباحث پیش گفته درباره معنی لغوی و اصطلاحی تحقیق و پژوهش می‌توان ویژگیهای مهم و جدایی ناپذیر تحقیق علمی را این گونه برشمرد:

۱. تحقیق متضمن نوعی جستجو در هستی و متون علمی است.
 ۲. جستجوی محققانه باید طرح و برنامه‌ای نظام یافته داشته باشد.
 ۳. پژوهنده دقیق بویژه در پژوهشهای نوگستر باید به پیشینه تحقیق توجه کافی داشته باشد.
 ۴. پژوهش اصیل با خلاقیت و نوآوری همراه است.
- اینک ویژگیهای یاد شده را در آثار نظامی گنجوی بویژه در «هفت پیکر» باز می‌جویم تا روشن شود پژوهش روشمند در متون ادب فارسی سابقه دیرینه دارد و از طرف دیگر پژوهش منحصر به جستجوهای تجربی و آزمایشی نبوده و نیست.

نظامی گنجه ای شاعری پژوهنده

حکیم نظامی گنجه ای از شاعران بزرگ قرن ششم هجری است که می‌توان او را «در شمار ارکان شعر فارسی و از استادان مسلم این زبان دانست.» (صفا، ۱۳۷۲: ۸۰۷). وی در داستانسرایی شیوه‌ای بدیع را پایه‌گذاری کرد که سزاوار آن است که گفته شود در فن خود بی‌همتا و بی‌نظیر است (حمیدی، ۱۳۷۱: ۵۲۳).

حکیم گنجه نزدیک به سی هزار بیت در قالب مثنوی سروده که در پنج دفتر شعری گرد آمده است. این آثار که به خمسه یا پنج گنج شهرت دارد محصول سی سال از عمر شاعر است. حکیم نظامی را نباید تنها شاعری زبردست پنداشت بلکه در روزگار خویش زاهد، حکیم و عالمی بوده است برجسته و مورد احترام همگان به گونه‌ای که «پادشاهان و امیران او را حرمت می‌کردند و در او به چشم بزرگی می‌دیدند.» (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۲۰۰).

حشمت و بزرگی نظامی مرهون تلاش و کوشش بی وقفه او در راه کسب دانش و بیان هنرمندانه یافته‌های علمی است. «قطعاً نظامی گنجه‌ای یکی از شخصیت‌های بارز تاریخ معرفت بشری است که حقایق فراوانی را در عالم علم و معرفت در قالب هنر شعری بسیار والا در اختیار مغزهای بشری قرار داده است.» (جعفری، ۱۳۷۰: ۷۸). وی عشق و علاقه و کوشش فراوان خود را در راه علم و دانش را این‌گونه بیان می‌دارد:

به بازی نبردم جهان را به سر که شغلی دگر بود جز خواب و خور
نخفتم شبی شاد بر بستری که نگشادم آن شب ز دانش دری
(شرف نامه، ص ۴۷)

گسترده‌ی دانش نظامی، ایران‌شناسی چون «بان ریپکا» را به اعجاب و شگفتی وا داشته، درباره عظمت علمی وی این گونه اظهار نظر کرده است:

«اگر درباره دانش اعجاب انگیز او تکیه می‌کنم گزاف گویی نیست و این مسأله را در سراسر آثار شعری او به وضوح می‌توان دید. در اشعار او حکمت و عرفان اسلامی و علوم تحقیقات حیرت انگیز ادبی را دوشادوش افکار و عقایدی مقتبس از فلسفه یونان می‌بینیم.» (بان ریپکا، ۱۳۴۸: ۳۵۸).

از برجستگی‌های سخن نظامی گنجه‌ای آنست که وی علم و حکمت و عرفان را در جامه‌ای زیبا و هنرمندانه عرضه کرده است به گونه‌ای که "هر چه گفته بیشتر به جنبه هنر گفتار و بیان خود کوشیده و عرضه هنرمندانه گفتارش اساسی‌ترین جلوه سخنوری اوست" (ثروتیان، ۱۳۷۰: ۲۲).

دانسته‌های فراوان نظامی به همراه روحیه پژوهندگی و مهارت فراوان او در شعر و گویندگی از وی انسان فرهیخته‌ای ساخته بود که پادشاهان زمان از او می‌خواستند در خلق آثاری بدیع به نام آنان اقدام نمایند. چیزی شبیه «سفارش تحقیق» در این روزگار. از جمله این سفارش‌ها نامه «ابوالمظفر شروان شاه

اخستان» به نظامی است که با خط خود از وی خواسته بود تا قصه لیلی و مجنون را به شیوه‌ای نو و تازه در رشته سخن آورد:

در حال رسید قاصد از راه	آورد مثال حضرت شاه
بنوشته به خط خوب خویشم	ده پانزده سطر نغز پیشم...
خواهم که به یاد عشق مجنون	رانی سخنی چو در مکنون
چون لیلی بکر اگر توانی	بکری دو سه در سخن نشانی

(لیلی و مجنون، ص ۲۵)

دیگر دفترهای شعری نظامی هم به درخواست یکی از حاکمان زمان وی بوده است (نظامی، ۱۳۶۳: مقدمه وحید دستگردی، ص ۷) که نظامی در مقدمه بعضی از این آثار خود به صراحت آن را بیان کرده است (خسرو و شیرین، ص ۱۲) و (هفت پیکر، ص ۱۵).

انگیزه و عناصر پژوهش روشمند در «هفت پیکر» نظامی

«هفت پیکر» یا «هفت گنبد» که «بهرام نامه» اش هم خوانده‌اند، چهارمین منظومه از آثار پنجگانه نظامی گنجوی است که «از هر جهت آراسته و پیراسته و مشتمل بر هفت افسانه بکر و مقدمه و نتیجه‌های بی سابقه و گرانبها، است» (نظامی، ۱۳۶۳: مقدمه وحید دستگردی، ص ۷). این مثنوی از نظر زیبایی‌های ادبی و برجستگی‌های هنری، یکی از شاهکارهای نظامی است که تنها با «خسرو و شیرین» وی قابل مقایسه است. هفت پیکر ۵۱۳۰ بیت دارد و «در سال ۵۹۳ ه. ق به نام کرپه ارسلان، پادشاه احمد یلی رویین دژ (مراغه، میان‌وآب و شاهین دژ) سروده شده است.» (ثروتیان، ۱۳۸۲: ص ۲۰۵). محور اصلی داستان آن «بهرام پنجم» پادشاه ساسانی، فرزند یزدگرد اول مشهور به «بهرام گور» است.

ساختار کلی هفت پیکر را می‌توان به دو بخش عمده تقسیم کرد. بخشی مربوط به بهرام گور از آغاز تولد تا مرگ اسرارآمیز وی که بیشتر براساس داستانها و روایات تاریخ گونه شکل گرفته است. این حکایتها با مقدمه و خاتمه جمعاً نصف کتاب را شامل می‌شود. بخش دیگر کتاب هفت داستان است که هفت تن از زنان بهرام برای وی نقل می‌کنند. اینها صرفاً افسانه است که یا نظامی خود آنها را ساخته و یا از کتابهای

مختلف گرفته و یا شاید هم قبل از او کسی به نثر چنین مجموعه‌ای را ترتیب داده بوده است (مینوی، ۱۳۳۴: ۴۳۶).

نظامی در مقدمه هفت پیکر، هفتاد بیت در «سبب نظم کتاب» سروده که در آن به نوعی روش کار خود را توضیح داده است. او در ضمن بیان عناصر مربوط به روش تحقیق، انگیزه خود را هم از سرودن این منظومه بیان می‌دارد که در این جا به توضیح هریک از اینها می‌پردازیم:

۱. انگیزه تحقیق

هدف و انگیزه اصلی نظامی در سرودن هفت پیکر پاسخگویی به درخواست «علاءالدین کرب ارسلان» پادشاه وقت مراغه بوده است. روحیه عزلت طلبی شاعر در زمانی که شصت سال از عمرش را گذرانده، مجالی برای بیان داستانهای عاشقانه و حماسی باقی نگذاشته بود «شاید فقط نامه و درخواست فرمانروای پر آوازه‌ای چون اتابک علاءالدین که در آن عهد به داد و دهش و جنگجویی و لشکرکشی در بین فرمانروایان عصر ممتاز بود و می‌توانست شاعر گنجه را دوباره به نظم قصه تازه‌ای که از عشق و جنگ و شادخواری آکنده بود وا دارد.» (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۱۳۵).

نظامی، سفارش کرب ارسلان برای نظم کتاب خویش را این گونه بیان می‌دارد:

چون اشارت رسید پنهانی	از سراپرده سلیمانسی
پر گرفتم چو مرغ بال گشای	تا کنم بر در سلیمان جای
در اشارت چنان نمود برید	که هلالی برآور از شب عید
آنچنان کز حجاب تاریکی	کس نبیند در او ز باریکی

(هفت پیکر، ص ۱۵)

به عقیده شاعر گنجه، کاری که از او درخواست شده همچون یافتن هلال ماه عید است در میان فضای تاریک آسمان که جز با تلاش دقیق و جستجوی ظریف ممکن نیست. سفارش دهنده چنین کار سترگی می‌داند پژوهش و جستجوی علمی با چه مایه از رنج و سختی همراه است و تولید علمی در گرو آرامش روانی و دوری از دغدغه‌های اقتصادی است؛ بنابراین می‌گوید:

رنج بر وقت رنج بردن توست گنج شه در ورق شمردن توست
رنجبرد توره به گنج برد ببرد گنج هر که رنج برد

(هفت پیکر، ص ۱۶۱۵)

«شمس‌الدین محمد ایلدگز» هم به منظور تقویت انگیزه شاعر برای سرودن «خسرو و شیرین» موضوع پاداش مالی را مطرح می‌سازد که به بیان امروزی می‌گوییم، حق‌التحقیق وی را تضمین می‌نماید:

چنین فرمود شاهنشاه عالم که عشقی نو بر آراز راه عالم...
ز تو پیروزه بر خاتم نهادن ز ما مهر سلیمانی^۱ گشادن
گرت خواهیم کردن حق شناسی نخواهی کردن آخر ناسپاسی

(خسرو و شیرین، ص ۱۳)

تقریباً در مقدمه پنج دفتر شعری نظامی، موضوع پاداش کار علمی به نوعی مطرح گردیده است که در بعضی از آنها وی با حسن طلب و ظرافتی تمام ممدوح را به این نکته متوجه می‌سازد.

۲. توجه به پیشینه تحقیق

از مراحل آغازین هر پژوهش توجه به پیشینه آن است. پژوهنده باید اطمینان یابد راهی را که می‌خواهد در آن گام نهد عیناً کس دیگری طی نکرده باشد و چنانچه این راه قبلاً شناسایی و معرفی گردیده است هنوز ناشناخته‌هایی از آن برای کشف و پی‌سپاری باقی مانده باشد، بنابراین «پژوهشگری که قصد توسعه دانش خاصی را دارد باید پژوهشهایی را که تاکنون در زمینه آن دانش انجام شده است شناسایی و مطالعه کند.» (دلاور، ۱۳۸۳: ۹۷).

هدف از بررسی و مطالعه پژوهشهای گذشته، آشنایی کامل با موضوع، جلوگیری از تکرار مطالب، و در عین حال شناسایی مشکلات و کمبودهای مربوط به تحقیقات پیشین است. (فاخر، ۱۳۸۰: ۱۹)

نظامی گنجوی پس از دریافت سفارشی از سوی «علاءالدین» برای سرودن منظومه‌ای بدیع، به پیشینه کارهای انجام گرفته درباره شهریاران گذشته توجه می‌کند:

جستم از نامه‌های نغز نورد آنچه دل را گشاده داند کرد

۱- در بعضی از نسخه «دست سلیمانی» آمده است.

هرچه تاریخ شهریاران بود در یکی نامه اختیار آن بود
 چابک اندیشه‌ای رسیده نخست همه را نظم داده بود درست
 مانده زان لعل ریزه لختی گرد هر یکی زان قراضه چیزی کرد

(هفت پیکر، ص ۱۶)

نگاه ژرف نظامی در خرده ریزه‌های بازمانده از تاریخ، او را متوجه می‌سازد که سخنسرایی بزرگ و چابک اندیشه‌ای سترگ همچون فردوسی توسی، همه داستانهای مربوط به شهریاران پیشین را به رشته نظم کشیده و این راه ژرف را در نور دیده است. اما نکته مهم اینجاست که در پژوهشهای تاریخی و انسانی، هر چند پژوهنده‌ای توانا به ژرف‌کاوی پرداخته باشد نمی‌توان ادعا کرد که همه زوایای تاریخ موضوع را با چراغ پژوهش روشن کرده است؛ بنابراین سخنسرایی گنجی در می‌یابد هنوز نیم‌گفته‌هایی از سخن فردوسی باقی است که او می‌تواند آنها را به رشته سخن کشد و در عین حال از تکرار مطالب گفته شده هم بپرهیزد:

من از آن خرده چون گهر سنجی بر تراشیدم این چنین گنجی
 تا بزرگان چو نقد کار کنند از همه نقدش اختیار کنند
 آنچه از او نیم‌گفته بد گفتم گوهر نیم سفته را سفتم
 و آنچه دیدم که راست بود و درست ماندمش هم بر آن قرار نخست

(هفت پیکر، ص ۱۶)

۳. گردآوری منابع و مآخذ

از مراحل عمده هر پژوهش، شناخت منابع و مآخذ مربوط به موضوع، گردآوری و مطالعه آنهاست. پژوهنده، با خواندن مطالب نگاشته شده درباره موضوع، با گستره دانش موجود آشنا می‌شود و بدین ترتیب می‌تواند اطلاعات بیشتر و تازه‌تری را عرضه نماید. جستجوی منابع «در ابتدای پژوهش با مرور تحقیقات گذشته شروع می‌شود لیکن لازم است در طول مدت پژوهش نیز با کسب اطلاعات جدید ادامه یابد.» (فاخر، ۱۳۸۰: ۱۹).

در پژوهش‌های تاریخی « هر شیء یا سند ثبت شده‌ای که به نظر برسد منبع اطلاعاتی بالقوه‌ای درباره گذشته است مورد توجه مورخ قرار می‌گیرد. از آن جا که پژوهنده، قادر به مشاهده حوادث گذشته نیست، بنابراین تلاش می‌کند تا به بهترین منابع اطلاعاتی دسترسی یابد.» (دلاور، ۱۳۸۳: ۲۳۸).

از آن جا که بخشی از هفت پیکر نظامی تاریخ گونه‌های درباره بهرام گور است، شاعر به این مرحله از پژوهش خود، یعنی گردآوری منابع اشاره کرده، می‌گوید: همه نوشته‌های بزرگانی چون بخاری و طبری را اعم از فارسی و تازی در هر کجا که بود گردآوری کردم و هر سند و ورقی را که درباره موضوع به دستم افتاد در خریطه‌ای (کیسه یا به بیان امروزی برگه‌دانی) قرار دادم:

باز جستم ز نامه‌های نهان	که پراکنده بود گرد جهان
زان سخنها که تازی است و دری	در سواد بخاری و طبری
وز دگر نسخه‌ها پراکنده	هر ذری در دیننی آکنده
هر ورق کاو فتاد در دستم	همه را در خریطه‌ای بستم

(هفت پیکر، ص ۱۷)

۴ طرح پژوهشی

برای آن که پژوهش از آغاز مسیر درستی را طی کند لازم است پژوهنده با برنامه‌ریزی دقیق علمی، کار خود را شروع نماید، بنابراین «طرح تحقیق» (Research Design) در برگیرنده برنامه‌ریزی برای پژوهش علمی است. یعنی راهبردی را برای کشف چیزی طراحی می‌کند.» (تبی، ۱۳۸۴: ۱۹۱)

در حوزه علوم انسانی بویژه درباره موضوعاتی همچون تاریخ و ادبیات لازم است پژوهنده، بجز طرح کلی تحقیق، طرح تفصیلی آن را که شامل فهرستی از موضوعات مورد نظر است، تهیه نماید و همچون نقشه‌ای پیش رو داشته باشد تا بداند مطالب را چگونه آغاز و در کجا به پایان برد.

وزین پور در این باره می‌گوید:

« نویسنده‌گان مجرب پس از یافتن موضوع نگارش و گردآوری مطالب لازم و تحقیق و بررسی درباره کلیه جوانب آن همچون معماری، برای تنظیم مسائل مورد نگارش خود طرحی می‌ریزند و نقشه کار را تهیه می‌کنند. وجود طرح به نویسنده یاری می‌کند تا بداند مطلب را چگونه آغاز کند، اجزای سخن و

قسمتهای مختلف متن را کجا قرار دهد، ذکر وقایع را چگونه و به چه مقدار به انجام رساند، ترتیب بیان هر نکته چگونه باشد و در هر مورد چه اندازه توضیح و توصیف روا دارد و کلام را به کدام شیوه به پایان برساند.» (۱۳۷۰: ۵۶ و ۵۵)

آنچه از بیان نظامی گنجوی در سرودن هفت پیکر برمی آید نشان می دهد که وی با برنامه ریزی سنجیده و طرحی از پیش آماده شده به تهیه دفتر شعری خود اقدام کرده است. تعبیر نظامی از طرح و نقشه کارش این است که قبل از هر چیز سر جمله ها و فهرستهای مربوط به موضوع را تهیه کردم و پس از آن به سرودن داستان پرداختم:

چون از آن جمله در سواد قلم
گشت سر جمله ام گزیده به هم
گفتمش گفتنی که بپسندد
نه که خود زیرکان بر او خندد
(هفت پیکر، ص ۱۷)

۵. نوآوری

در تعریف پژوهش دانستیم که نوآوری و دوری از تقلید جزء جدایی ناپذیر هر تحقیق است. اصولاً پژوهش یعنی کشف جدید و یا نوگستری؛ بنابراین پژوهنده «باید دارای ابتکار و نماینده فکر خود باشد و بتواند از بارقه ذوق و احساس و اندیشه هایش مشعلهای درخشان بیفروزد و از تجلیات جان آگاهش مضامین بدیع بیافریند.» (وزین پور، ۱۳۷۰: ۹۹)

نظامی گنجوی هم در بیان الفاظ و هم در بیان مضامین، دارای روحیه ای مبتکرانه و نوجوست. او سخن گفتن بکر را نوعی جان کندن می داند که هرکسی سزاوار این نوع سخن گفتن نیست:

سخن گفتن بکر جان سفتن است
نه هر کس سزای سخن گفتن است
(شرف نامه، ص ۴۷)

سخنسرای گنجه در آغاز هفت پیکر که روش خویش را در سرودن این منظومه بیان می دارد، به نوآوری و نقش آفرینی خود در آن تأکید می نماید:

جهد کردم که در چنین ترکیب
باشد آرایشی ز نقش غریب
(هفت پیکر، ص ۱۷)

هر چند تاریخ طبری و شاهنامه فردوسی نمونه و سرمشقی مناسب برای بخش تاریخی هفت پیکر نظامی است، لیکن ساختار این منظومه، انتخاب حوادث و نظم بخشیدن به آنها مطابق با اهداف دیگری است که شاعر گنجه در نظر داشته است (یولداش، ۱۳۷۲: ۵۹۵/۳).

توجه به پیشینه تحقیق و نوگستری نظامی سبب گردیده که مفاهیم و مضامین سخن وی با پیشینیان متفاوت باشد از این رو او مجدداً به نو بودن سخن خود تأکید می‌ورزد و اظهار می‌دارد با خدای خویش عهده کرده‌ام فکر و اندیشه دیگران را از آن خود نسازم و این کار بد و غیراخلاقی را به عنوان راه و روش علمی انتخاب نکنم:

آنچنان رفت عهد من ز نخست	با که؟ با آن که عهد اوست درست
کآنچه گوینده دگر گفته است	ما به می‌خوردنیم و او خفته است
بازش اندیشه مال خود نکنم	بد بود، بد خصال خود نکنم
تا توانم چو باد نوروزی	نکنم دعوی کهن دوزی

(هفت پیکر، ص ۸۳)

با همه این تفصیلات، اصل داستان بهرام یکی است و دیگری چون فردوسی، در منظوم کردن آن گوی سبقت را ربوده است. بنابراین با همه ابتکار و نوآوری که در هفت پیکر است، گاهی شاعر ناگزیر است مضامین و سخنان فردوسی و دیگران را باز گوید اینجاست که امانت داری و اخلاق علمی اقتضا می‌کند نظامی از پیشینیان که حق تقدّم با آنهاست یاد کند. در نتیجه شاعر با ظرافت تمام به این مطلب اشاره می‌نماید. هر چند متأسفانه سخن او با نوعی تفاخر همراه است و از روی مفاخره آنچه را سروده به حریر و یا زرخالص تشبیه می‌کند و سخن دیگران را مس و نقره و پلاس می‌خواند که این شیوه بیان تا حدی از انصاف علمی هم به دور است:

گرچه در شیوه گهر سفتن	شرط من نیست گفته وا گفتن
لیک چون ره به گنجخانه یکی است	تیرها گردد شد نشانه یکی است
چون نباشد ز باز گفت گزیر	دانم انگیخت از پلاس حریر
دو مطرز به کیمای سخن	تازه کردند نقدهای کهن
آن ز مس کرد نقره، نقره خاص	وین کند نقره را به زرّ خالص

مس چو دیدی که نقره شد به عیار نقره گر زر شود شگفت مدار
(هفت پیکر، ص ۸۳ و ۸۴)

نتیجه

برای رشد و توسعه علمی و فرهنگی کشور باید به تاریخ درخشان علم و ادب کشورمان توجه بیشتری بنماییم. زیربنای پیشرفت هر جامعه، تولید علم بر مبنای تحقیق و پژوهش است. هر چند نخستین گامهای پژوهش روشمند در اروپا از اوایل قرن هفدهم میلادی برداشته شد، لیکن جان مایه‌های تحقیق را می‌توان نزد اندیشمندان گذشته ایرانی هم سراغ گرفت. از جمله این فرهیختگان، حکیم نظامی گنجوی است که به اصول روشمند تحقیق نظر داشته و به زبان شعر در آثارش بویژه مقدمه هفت پیکر به آنها اشاره کرده است.

کار نظامی گنجوی را، با توجه به توضیحات خود او، به زبان امروزی می‌توان پژوهش توسعه‌ای یا نوگستری نامید. او با گردآوری منابع پیشین و مطالعه دقیق آثار گذشتگان، یافته‌های علمی آنان را گسترش داد و با دوری از تکرار و تقلید اطلاعات جدیدی را با ساختاری تازه برای مخاطبان فراهم ساخت. پذیرش این واقعیت می‌تواند مهر پایانی باشد بر اندیشه بعضی از دانشمندان علوم تجربی که تحقیق را صرفاً از نوع تجربی و آزمایشگاهی آن می‌پندارند.

کتابنامه

- آریان پور، امیرحسین؛ پژوهش؛ چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- آزاد، اسدا...؛ «تنگناهای پژوهش در علوم انسانی»؛ نشریه دانشکده الهیات مشهد؛ ش ۶ و ۵، زمستان ۱۳۷۸.
- براون، ادوارد؛ تاریخ ادبیات ایران؛ ترجمه دکتر بهرام مقدادی، تهران: انتشارات مروارید، ۱۳۶۹.
- بی، ارل؛ روشهای تحقیق در علوم اجتماعی؛ ترجمه دکتر رضا فاضل، چاپ دوم، تهران: انتشارات سازمان سمت، ۱۳۸۴.
- ثروتیان، بهروز؛ اندیشه های نظامی گنجه ای، تبریز، انتشارات آیدین، ۱۳۸۲.
- _____؛ شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه ای، تهران، انتشارات گوتنبرگ، ۱۳۷۰.
- جعفری، محمدتقی؛ حکمت، عرفان و اخلاق در شعر نظامی گنجوی؛ تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۷۰.

- حافظ، شمس‌الدین محمد؛ دیوان؛ تصحیح محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار، چاپ ششم، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۷.
- حمیدی، مهدی؛ بهشت سخن؛ چاپ دوم، تهران: پازنگ، ۱۳۷۱.
- دلاور، علی؛ مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی؛ چاپ سوم، تهران: انتشارات رشد، ۱۳۸۳.
- دیوئی، جان؛ منطق: تئوری تحقیق؛ ترجمه دکتر علی شریعتمداری، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- ریپکا، یان؛ «هفت شاهدخت نظامی» (هفت پیکر)؛ ترجمه محمد غروی، نشریه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز؛ ش ۹۲، زمستان ۱۳۴۸.
- زرین کوب، عبدالحسین؛ با کاروان حله؛ چاپ هفتم، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۲.
- _____؛ پیر گنجه در جستجوی ناکجا آباد؛ تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۲.
- صفاء، ذبیح ا...؛ تاریخ ادبیات در ایران؛ چاپ دوازدهم، جلد دوم، تهران: انتشارات فردوس، ۱۳۷۲.
- طبیعی، سیدجمال‌الدین، «نقش دانشگاه و پژوهش در توسعه ملی»؛ فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی؛ ش ۳ و ۴، سال ۱۴۷۳.
- علاقه بند راد، جواد؛ «روش شناسی پژوهش: با تأکید بر رویکردهای مدرن»؛ مجله تازه‌های علوم شناختی، سال ۵، ش ۲، ۱۳۸۲.
- فاخر، علی؛ ابزار عمومی تحقیق؛ چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۰.
- فردوسی، ابوالقاسم؛ شاهنامه؛ ۹ جلد، چاپ مسکو، ۱۹۶۵-۱۹۹۷ م.
- مولوی، جلال‌الدین محمد؛ مثنوی معنوی؛ تصحیح نیکلسون، ۳ ج، چاپ سوم، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۶۳.
- مهاجری، علیرضا؛ مبانی روش تحقیق؛ تهران: انتشارات امید، ۱۳۸۳.
- مینوی، مجتبی؛ «هفت پیکر نظامی»، مجله یغما، ش ۱۰، دی ماه ۱۳۳۴.
- نصر، سیدحسین؛ «عوامل مؤثر در علم و تحقیق در ایران»، مجله تلاش، ش ۱۱، تیر و مرداد ۱۳۴۷.
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف؛ کلیات؛ تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۶۳.
- وزین پور، نادر؛ بر سمنند سخن؛ چاپ سوم، تهران: انتشارات فروغی، ۱۳۷۰.

- ولایتی، علی اکبر؛ « متن سخنرانی در نخستین انجمن واره مسائل ایرانشناسی»؛ به کوشش علی موسوی گرمارودی، مجموعه مقالات انجمن واره بررسی مسائل ایرانشناسی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۹.

- یولداش، سویومه؛ «قصه بهرام گور در آثار فردوسی و نظامی گنجوی»؛ مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی، جلد سوم، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز: ۱۳۷۲.